

Олег Марченко,
orcid: 0000-0001-5720-0976
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка (Україна, Кропивницький)
o_marchenko2008@ukr.net

РИСИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ XVIII СТ.

На основі аналізу історичних досліджень поданий неупереджений погляд на передумови, хід, наслідки спроб Петра I модернізувати Російську державу й суспільство на початку XVIII ст. Аналізується еволюція поглядів істориків різних епох щодо особистості Петра, причин, умов, характеру, мотиваційних чинників, що впливали на прийняття ним тих чи інших рішень щодо проведення реформ.

У результаті проведеного дослідження визначені основні риси суспільно-політичних трансформацій в Російській імперії першої половини XVIII ст., акцентовано увагу на спростування радянських та сучасних російських міфів щодо розвитку імперської, самодержавної моделі Росії, показані тенденції в економіці, державному управлінні, характері влади, взаєминах між владою та її підданими, у культурі, ментальності, які визначали поведінку тодішньої «еліти» та населення країни, і надалі є характерними для сучасної Росії (імперське мислення, неповага до закону, обмеження прав і свобод громадян, панування в суспільстві страху, насилля, віри в непогрішність влади, культурне невігластво тощо).

Ключові слова: Російська імперія першої половини XVIII ст., реформи Петра I, самодержавство, абсолютна монархія, мілітаризм.

Oleg Marchenko
orcid: 0000-0001-5720-0976
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of History of Ukraine
and World History Department,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
(Ukraine, Kropyvnytskyi)
o_marchenko2008@ukr.net

FEATURES OF SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE XVIIIth CENTURY

As a result of the conducted research, the main features of socio-political transformations in the Russian Empire of the first half of the XVIIIth century, which were the result of complex reforms carried out during the reign of Peter I, which had a decisive influence on the entire further course of the country's historical development, were highlighted.

The defining goal of the article was the analysis of the reforming activities of the Russian emperor, the clarification of the following questions: Did Peter I have a plan for transformation or not? Were the reforms aimed at modernization of the country or did they solve situational problems caused by the course of the Northern War? Did Peter I contribute to the Europeanization of Russia or did he not have such a goal? In principle, is it possible to talk about Europeanization or, perhaps, only about the imitation of European peoples? Was it

possible to carry out the modernization of the country at that time in an evolutionary way, and not by violent methods? What legacy did the emperor leave after his death in 1725? Do the results of the reforms justify the price that Russian society paid for them?

The analyzed works of imperial, Soviet, modern Russian, foreign, and domestic authors testify to the ambiguity of assessments of both Peter I himself and the reforms he carried out. The majority of modern researchers advocate the point of view of the chaotic and inconsistent nature of Peter I's attempts to modernize Russia according to the Western model, which nevertheless significantly changed the country, brought it closer to the elements of Western culture.

At the same time, in the conditions of serfdom, the lack of proper education of the majority of the population, the ruling circles being conservative in spirit, the inertia of the population, the use of violent methods of reform, the reliance for solving the political, economic, social, and cultural problems of the country not so much on the knowledge and experience of intelligent people (the emperor attracted foreigners, representatives of the Ukrainian elite to the implementation of reforms), but much on the creation of new management structures, the introduction of an atmosphere of terror in the country, the regulation of all aspects of the life of society, in which human life was worth nothing, which turned Russia into a military-police, centralized, autocratic empire.

The main summary of attempts to modernize the Russian Empire at the beginning of the XVIIIth century lies in the fact that Peter I did not lead the state on the path of accelerated economic, political, and social development (except, perhaps, the army, navy, industry, and culture), his actions were historically unjustified, led to a split in society (only a small part of the nobility accepted European standards, the majority of the population remained traditionalists) and in general the reforms slowed down the country's progressive development, strengthened political and economic lack of freedom, and laid the foundations for a catch-up type of social development. The methods of carrying out reforms by the emperor were unacceptable to the ruling elite, which led after the death of the ruler to the emergence of constitutional projects aimed at limiting the power of the sovereign and transferring part of the power to the nobles.

Key words: The Russian Empire of the first half of the XVIIIth century, reforms of Peter I, autocracy, absolute monarchy, militarism.

Постановка проблеми. У роки правління Петра I в Російській державі було проведено низку модернізаційних перетворень, які суттєво змінили країну, перетворивши її на імперію, на одну з провідних європейських держав. Реформи, прозахідні за своїм змістом, були спричинені потребами зміцнення військової могутності Росії під час Північної війни та мали на меті максимальне посилення централізації управління державою та вирішення зовнішньополітичних завдань насамперед перемозі у війні зі Швецією. Ідея служіння державі, ідея загального блага, як мети цього служіння, була суттю життя Петра, пронизувала всі його починання (початком цієї служби він вважав 1695 рік). Його діяльність пронизували практицизм і раціональність. Реформи зачепили практично всі сфери життя Росії, мали визначальний вплив на весь подальший хід історичного процесу.

Аналіз досліджень. Постать Петра I та його реформи в історіографії оцінюються неоднозначно. Ще в першій чверті XVIII ст. розпалилася дискусія навколо змісту реформ та їхнього значення. Наприклад, віцепрезидент Синоду Ф. Прокопович так вихваляв Петра: «Всю Росію, яка вже є, зробив і створив», а пішовши на той світ, «Дух свій залишив нам» (Прокопович, 1831: 8). Водночас старовіри Петра I та його діяльність сприймали негативно, вважаючи, що царя під час подорожі за кордон підмінили, і до Росії під ім'ям Петра приїхав антихрист.

Дворянський історик М. М. Щербатов усі негаразди в державі, які спостерігалися в період царювання Катерини II, пов'язував із правлінням Петра I. В автора симпатії були в допетровській епосі: виступав за патріархальний спосіб життя бояр, затворництво дружин, дочок, яке було порушене введенням асамблей та іншими нововведеннями імператора (іноземний одяг, зачіски, манери). Усе це вимагало багато грошей, звідси й хабарництво, казнокрадство чиновників. І для моральності народу краще було б взагалі обійтися без реформ, – резюмує історик (Щербатов, 2010: 465). Водночас Щербатов не сумнівався в користі реформ. Позитивно він оцінював пророблену роботу у військовій сфері, налагодженні мануфактурного виробництва, у зовнішній торгівлі, у сфері культури тощо.

Негативно оцінював діяльність Петра I М. М. Карамзін. Наприклад, незадовільною, на його думку, була соціальна політика царя, який робив акцент лише на дворянах через надання їм привілеїв, встановленні стандартів у одязі та поведінці, що в такий спосіб порушувало народну єдність держави (Карамзін, 1991: 32). Також були марними запровадження нових органів управління, що копіювали західні зразки та впровадження нових звань, вважав їх безглуздими. Не доречними були деякі перетворення в галузі культури, які насаджувалися насильно, оскільки для Росії головне – це традиції, а, отже, запозичення іноземних інновацій не мало супроводжуватися зміною власних звичаїв та традицій. Менш тісними ставали родинні зв'язки. Водночас історик відзначав реформаторський хист

Петра I і його прагнення до змін у країні: «Великий муж дозрів уже в юнакові й дужою рукою схопив стерно держави» (Карамзин, 1991: 36).

У середині XIX ст. виникла полеміка між демократами та слов'янофілами щодо діяльності Петра I. Наприклад, В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов зазначали, що петровські реформи зміцнили військову могутність Росії, але водночас укріпили самодержавство і кріпосництво. Модернізація країни відбувалася без планування, хаотично, реформи носили локальний характер. На думку Добролюбова, завдяки насильницьким методам, царю вдалося зменшити казнокрадство та корупцію в лавах чиновників і країна в такий спосіб набула обрисів європейськості (Добролюбов, 1962: 99).

Слов'янофіли (О. Хом'яков, І. Кірієвський, П. Кірієвський, І. Аксаков, К. Аксаков, Ю. Самарін, І. Беляєв та ін.) у 40-х роках XIX ст. прийшли до висновку, що Петро I, «звернувши» Росію з природного шляху розвитку, завдав російському народу непоправної шкоди, позбавивши його національної своєрідності та задушив останні паростки свободи. Вони протиставляли Росію Петра й допетровську Русь. В останній народ працював, торгував, боронив державу, а царі забезпечували мир і злагоду. Реформи Петра I грубо й безтактно втрутились у це мирне життя і знищили єдність російської громади, її самобутність і вони мали антинаціональний характер.

Історик «державної школи» С. М. Соловйов писав про особистість та реформи Петра в захоплених тонах, приписуючи йому всі успіхи, досягнуті як усередині країни, так і в зовнішній політиці Росії й що реформи царя були органічними та обумовленими (Соловьев, 1984: 140). На думку В. О. Ключевського, усі перетворення Петра I вітійовато спліталися між собою, утворюючи причинно-наслідкові логічні зв'язки, наприклад, військова реформа тісно пов'язувалась із фінансовою. Загалом розробленого плану щодо реформ не було, лише після поразки під Нарвою государ усвідомив їх необхідність. Війна вказала порядок реформ, надала їм темп та підштовхнула на підбір підходящих прийомів (Ключевский, 2005: 651).

Історик П. М. Мілюков необхідність проведення реформ пов'язував насамперед із військових потреб, які стимулювали царя на подальше часткове, а згодом більш повне реформування всіх ланок державного розвитку. На його думку, перетворення Петро I робив від випадку до випадку й «ціною розорення країни Росія була піднесена в ранг європейської країни» (Мілюков, 2006: 185).

Радянські історики (М. І. Павленко (Павленко, 1990), В. І. Буганов (Буганов, 1989) та ін.), продовжуючи традицію «державної школи», вважали, що в результаті петровських перетворень Росія зробила великий стрибок уперед прогресу, трансформувалася в європейську державу. Створений Петром I автократичний режим нічим істотно не відрізнявся від абсолютистських режимів Заходу (необмежена влада монарха, регулярна армія, розвинений бюрократичний апарат, централізована система податків). В основі економічної політики лежав меркантилізм, сприяння розвитку промисловості, ремесел, торгівлі. Модернізація країни, – на думку радянських вчених, – була проведена через посилення експлуатації трудящих.

Сучасні історики так оцінюють модернізаційні процеси першої половини XVIII ст. Російський вчений Є.В. Анісімов, хоча й називав правителя «великим реформатором», намагався осмислити значення петровської епохи з позиції історичного досвіду. Історик стверджує, що оскільки Росія XVII ст. перебувала в стані системної кризи (відсталість та ізоляція країни від Європи, відсутність міжнародного престижу, ряд поразок у війнах XVII ст., династична криза (переворот Милославських), церковний розкол, нестача коштів, застарілий уклад державного та суспільного життя, економіки та культури), то реформи були обов'язковими (Анісімов, 1989). На його думку, початок XVIII ст. – це час формування тоталітарної держави, впровадження в маси культу сильної особи, запуску бюрократичної машини, системи контролю, страху, мілітаризму, імперського духу. Росія перетворювалася на мілітаристську державу у всіх її сферах, що позначилось як на збільшенні числа полководців та армії, так і на повсюдній регламентації, бюрократизації,

системі покарань. Головне – ціна й моральна сторона реформ. У законах, адміністративному апараті петровської епохи панувало насилля, доноси. Автор виділяє низку етапів, через які Росія пройшла модернізацію: з кінця XVII ст. до 1711 року реформи мали рваний, хаотичний характер; до 1717 року йде коригування реформ; пізніше – осмислення, врахування європейської філософії, законів, державного будівництва (Анисимов, 2017).

Російський історик О. Б. Каменський наголошує, що за Петра I була здійснена грандіозна за своїм масштабом трансформація всієї системи управління, фінансів, соціальної сфери. Дії урядовців мали більш усвідомлений, продуманий, послідовний і завершений характер, ніж у попередні часи. Постійний фінансовий дефіцит заставляв Петра поспішати і створювати політичні інститути раніше, ніж суспільство дозрівало до їх сприйняття. Як результат, їхня ефективність була нижчою за очікування (Каменський, 2001: 147).

Російський історик С. О. Нефьодов розглядає реформи Петра I з позицій технологічної інтерпретації історії. Модернізація країни відбувалася під дією випадкових особистісних факторів (перебування правителя в Німецькій слободі, «велике посольство» до Європи, знайомство з інженером Андрієм Вініусом, який наштовхнув царя на війну зі Швецією, привив любов до кораблів, моря, Голландії, ініціював промислову модернізацію та ін.), що впливали на рішення царя і визначали його ірраціональний підхід до реформ (Нефёдов, 2001: 52). Науковець зауважує, що перші реформи правителя носили емоційний характер. Надалі запозичення насамперед шведсько-голландських зразків були впроваджені доволі швидко: зброя, військова організація, проведення податкової реформи, будівництво Петербурга, адміністративні зміни та ін. Загалом С. Нефьодов негативно оцінює реформи Петра I і вважає, що соціальний синтез та модернізація за європейським зразком, взаємодія нових явищ із традиціями минулих епох не призвів до змін, а породив глибокий розкол російського народу (Нефёдов, 2001: 70).

Американський вчений Р.Е. Пайпс, визнаючи заслуги Петра I в справі європеїзації країни, перетворення її в передову державу, наголошував на насильницьких формах і методах його діяльності, обмеженні свободи людини рамками державних інтересів. У результаті «сліпого» запозичення, на російському ґрунті утвердився не абсолютизм, а азійський деспотизм, лише зовні схожий на західні абсолютистські монархії (Пайпс, 1993: 128).

На схожих позиціях стоїть англійський вчений М. С. Андерсон, який зазначав, що Росія до кінця царювання Петра представляла військово-поліційну державу з монополізованою кріпосницькою економікою (Андерсон, 1997: 78).

Представник фолк-історії (псевдоісторії) А. М. Буровський вважає, що реформи Петра I (він його називає «цар-антихрист», «окаянний імператор») не створили, а загубили російський флот, призвели до розвалу економіки, неймовірного хаосу в управлінні та загибелі мільйонів людей. Автор стверджує, що, якби не звірства «коронованого ката-маніяка» багата й демократична Московія поступово еволюціонувала б до європейських стандартів, зберігши традиційні риси життєвого укладу, а не виродилася в «злиденну примітивну рабовласницьку державу», у якій відбувся розкол між служивим дворянством і тяглим населенням, що мало надалі негативні наслідки для Російської державності (Буровский, 2013: 74).

Українсько-американський історик С. М. Плохій урядування Петра I розглядає в контексті його взаємин із козацькою старшиною та повстанням гетьмана І. Мазепи 1708 року проти Московії. Взаємовідносини московитів та українців, – на думку історика, – мали попервах взаємовигідний характер. Надалі, через союз І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII, докорінно змінилися доля Гетьманщини та України в цілому. За словами С. М. Плохія «Україна вже не розглядалася як автономний або окремий від Росії суб'єкт і українська історія та культура трактувалася як частина російської» (Плохій, 2016: 170). В Україні вийшла низка навчальних посібників під редакцією М. Вітенко (Вітенко, 2013), В. М. Мордвінцева (Мордвінцев, 2013), у яких

загалом повторюються оцінки сучасних російських і зарубіжних вчених щодо реформ початку XVIII ст. та неоднозначної ролі в них Петра I.

Мета статті. Висвітлення особливостей суспільно-політичних трансформацій у Російській імперії під час правління Петра I, які проходили в умовах формування абсолютної монархії та мілітаристської моделі розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Дискусії щодо реформ періоду урядування Петра I початку XVIII ст. продовжуються досі. Головними проблемами, які потребують ґрунтовного, неупередженого розгляду, можна назвати такі: Чи був у Петра I план перетворень чи ні? Реформи мали на меті модернізацію країни чи вирішували ситуативні завдання, зумовлені перебігом Північної війни? Петро I сприяв європеїзації Росії чи такої мети він не мав? Чи можна в принципі говорити про європеїзацію чи, можливо, лише про наслідування європейських народів? Чи можна було проводити модернізацію країни в той час еволюційним шляхом, а не насильницькими методами? Яку спадщину залишив за собою імператор після смерті 1725 року? Чи виправдовують результати реформ ту ціну, яку заплатило за них російське суспільство?

Реформаторська діяльність Петра I, на думку багатьох дослідників, носила сумбурний і непослідовний характер. Багато нововведень запроваджувалися поспіхом, без належної підготовки, без врахування ментальності населення Росії, яке сприймало європейські інституції та правила поведінки як «видумки», «забави» царя, а не нагальну необхідність для країни. Деякі з петровських нововведень виявилися життєздатні, інші зазнали невдачі й були не раз змінені ще за життя государя. Для вирішення політичних, економічних, соціальних, культурних проблем країни Петро I не стільки залучав знання й досвід розумних людей (власних навчальних закладів, які б готували професійних управлінців не було, тому для прийняття державницьких рішень часто залучалися іноземці, у тому числі і представники української еліти), скільки створював усе нові державні органи

як в центрі, так і на місцях, які ставали міцною опорою для царя. Сучасні дослідники стверджують, що Петро I не вивів Росію на шлях прискореного економічного, політичного, соціального розвитку (крім, можливо, армії, флоту, промисловості та культури), його дії були історично невиправдані й не відповідали інтересам Росії й загалом реформи загальмували прогресивний розвиток країни, укріпили політичну та економічну несвободу, заклали основи доганяючого типу розвитку російського суспільства.

У концепціях реформ, у шараханнях з однієї крайності в іншу, Петро I чітко виходив з ідеї, що в Росії з її (як він вважав) ледачим, невдячним народом, з її величезними неосвоєними просторами єдиним і головним джерелом руху вперед, основою прогресу, перемог і добробуту є не те, що він бачив на Заході – парламентаризм, система станових прав і виборних органів влади, правова захищеність власності, а самодержавна влада. Захід був потрібен йому лише для того, щоб взяти максимально більше в сенсі технології, прагматичного знання, використовувати досвід західних фахівців у техніці, медицині, будівництві, військовій справі, але не в політичних та інших гуманітарних науках, не цікавився духовними, ментальними та цивілізаційними особливостями Західної Європи, що надалі матиме свої результати. Петро зробив наступний висновок: щоби зробити свою країну багатую, сильною та успішною, потрібно швидко, не втрачаючи часу, перейняти із Заходу все, що для цього потрібно: промисловість, закони, звичаї, книги, одяг, зброю, техніку. Їй, цій своїй державній мрії, він присвятив усе своє життя. І заради здійснення цієї мрії він не шкодував ні часу, ні грошей, ні себе, ні людей, ні Росії.

Петровські реформи створили перед російською державою та суспільством парадоксальну реальність паралельного існування двох, здавалося б взаємовиключних тенденцій. З одного боку, формувалася сильна воєнізована поліцейська держава, з іншого – народжувалася нова модель взаємин влади й суспільства, яка ґрунтувалася на певному усвідомленню станами (дворянами, міщанами) своїх прав і можливостей через органи

самоврядування, станові корпорації, поширення освіти та інше відстоювати власні інтереси й суперничати з інститутами влади за розширення своїх станових привілеїв (встановлених і контрольованих державою, досить обмежених, у порівнянні з країнами Західної Європи), і поступового впливу на суспільні й політичні процеси. Боротьба цих засад – державницьких, які виражали інтереси самодержавної монархічної влади, і ліберальних (апеляція до поваги станових прав, індивідуалізація інтересів, їх представляли окремі кола дворянства, купецтва, представників інтелігенції) стане змістом наступних десятиліть.

За правління Петра почала формуватись абсолютна монархія. Для абсолютизму характерно максимальне зосередження влади в руках однієї особи як і монополії на насильство, наявність сильного розгалуженого бюрократичного апарату, сильної регулярної армії, ліквідація всіх станово-представницьких органів. Тенденція переходу від станово-представницької монархії до абсолютизму починає розвиватися в Московській державі з другої половини XVII ст. У першій чверті XVIII ст. перехід до абсолютизму був прискорений Північною війною й отримав своє завершення.

Для російського абсолютизму були характерні такі особливості.

Якщо абсолютна монархія в Західній Європі формувалася в умовах розвитку буржуазних відносин, то абсолютизм у Росії збігся з остаточним юридичним закріпленням кріпосного права. Якщо соціальною базою західноєвропейського абсолютизму був союз дворян із містами, то російський абсолютизм спирався переважно на дворянство та чиновників. Головним її завданням була охорона кріпосницького ладу та забезпечення його функціонування. Але водночас доводилося враховувати інтереси купецтва, заводчиків, фабрикантів.

З другої половини XVII ст. поступово припинялося скликання Земських соборів, які вироджувалися в наради царів із представниками станів із тих чи інших питань. Посилювалася влада царя, а Боярська дума втрачала своє значення. Реальні функції Думи здійснювалися палатою «ближніх» людей

(близькі царю особи). Поступово змінювалася формула законів, раніше: «цар вказав, і дума засудила», зараз акти стали видаватися від імені одного царя. Петро I став власноручно підписувати укази. Актом про скасування міщинства (1682 рік) аристократичне походження втрачало значення під час призначення на керівні державні посади. Його замінювали вислуга, кваліфікація та особиста відданість государю та системі.

Для абсолютних монархій характерним було поєднання внутрішньої та зовнішньої політики, що виражалося щодо Росії в постійній підтримці конкурентоспроможності країни на міжнародній арені через розв'язання зовнішньополітичних завдань. Військова загроза з боку Османської імперії, Кримського ханства, Речі Посполитої та Швеції призводила до милітаризації країни, потребувала значних зусиль на утримання регулярної армії, мобілізації сил у країні, централізації й абсолютизації влади.

Потреби в державних коштах, необхідних для ведення воєн, призвели до значного збільшення податків, повинностей селян і посадських людей. А це вело до соціального невдоволення та повстань, що водночас вимагало консолідації дворян, посилення влади царя, централізації державного апарату.

Прагнення вибудувати регулярну державу, яка б працювала чітко як годинниковий механізм (це була ідея німецького філософа Г.В. Лейбніца), в умовах економічної слабкості Росії (наявність великих незаселених територій, специфічні природно-кліматичні умови, переважання аграрного сектору), її соціальної нестабільності (значне розшарування населення, слабкість буржуазії, наявність кріпосництва, неосвіченість люду), нестачі кваліфікованої бюрократії, дієвого законодавства залишалося нездійсненим. А тому реформування країни проходило силовими методами, часто в «ручному» режимі, з огляду на власне бачення імператора. І тільки дворянська імперія, що сформувалася в результаті реформ Петра I, з її крайнім авторитаризмом, централізацією, потужними силовими структурами у вигляді регулярної армії та поліції, міцною ідеологічною системою у вигляді церкви, підпорядкованої державі, ефективною системою контролю за

діяльністю державного апарату (генерал-прокурор та прокурори на місцях, інститут фіскалів, таємна канцелярія), виявилася здатною розв'язати ці проблеми, змогла мобілізувати значні матеріальні й духовні ресурси країни на реконструкцію економіки та самого укладу життя, створити в стислі терміни військово-промисловий комплекс, регулярну армію і флот. Отже, Петро I, формуючи сильну державу, ставку зробив не на потенціал людей, їхню ініціативність, творчу енергію, створення належних умов життя для більшості населення країни, а на жорстке державне управління, що ґрунтувалося на беззаперечному виконанні наказів і страху покарання.

Підсумуємо петровські реформи, які призвели до радикальних перетворень Російської держави та суспільства на початку XVIII ст.

Була подолана системна криза традиціоналізму, що охопила російське суспільство наприкінці XVII ст. Країна стала сильною, впливовою, мала потужну армію, флот, здобула вихід до Балтійського моря, частково подолала технічну відсталість від Західної Європи. Модернізація країни відбувалася через мілітаризацію всіх сфер життя.

Відбулася модернізація (часткова європеїзація) політичних інститутів, системи управління та життя. Так, дворяни, городяни, армія стали носити новий одяг, жити в кам'яних будинках, отримали модерні манери, кухню, дозвілля, більш європейський менталітет, новітню систему цінностей (російське суспільство стало більш динамічним, сприймало все нове, пов'язане з правами людини, громадянським суспільством, що люди є суб'єктом історії). Але швидкість реформ призводило до відмови від традиційної культури, що мало негативні наслідки для російської свідомості та культури.

Запроваджувалися західноєвропейські принципи організації управління: назви нових державних установ, посад, раціоналізація діловодства, система ієрархії установ, організація контролю за їх діяльністю, висунення на перший план принципу особистої вислуги, заробітна плата, як основний тип жалування, створення правової основи державної служби. Водночас створена

Петром I система державного управління сприяла максимальному контролю та регламентації різних сфер життя суспільства. Існувала ілюзія, що для розв'язання складних політичних, економічних, соціальних, духовних проблем достатньо реформувати державний апарат, створити новий орган влади, посилити державний контроль над певною сферою життя суспільства. Тобто, государ був прихильником концепції «регулярної» держави, за якої ідеальний соціальний порядок формувався через максимальну раціоналізацію та регламентацію управління: мудрий монарх (Петро іменував себе «Батьком Вітчизни») видає «розумні» настанови, слухняний народ справно їх виконує.

Перетворення в галузі права полягали в створенні нових нормативних актів – артикулів, статутів, регламентів і в загальному піднесенні законодавчої діяльності уряду Петра I, який використовував досвід своїх попередників, а також вважав за можливе запозичувати норми й термінологію з іноземного законодавства: шведського, датського, голландського, французького та ін. при умові, що вони підходили до російських умов. Часто реформаторські зміни руйнували традиційні російські устої і призводили до правового хаосу, суперечливості нових норм минулому законодавству. Поширеним явищем було недотримання правових норм, хабарництво. Систематизацією законодавства імператор намагався зміцнити державний лад у Росії.

Інститути, створені Петром I, проіснували досить довго: рекрутські набори – майже 170 років (1705–1874), подушний податок – понад 160 років (1724–1887), Сенат – понад 200 років (1711–1917), Синод – майже 200 років (1721–1918), поділ на губернії – понад 200 років та ін. З одного боку, це може свідчити про ефективність цих інституцій та прозорливість государя, з іншого боку, функціонування Російської імперії впродовж XVIII–XIX ст. на практиці показало нерідко недієздатність державного апарату країни оперативно реагувати на виклики та розв'язувати складні завдання, що стояли перед Росією в модерний час. Отже, державний російський апарат влади, побудований на регламентації, жорсткій централізації, відсутності

впливу громадськості на владу насамперед дворянської та підприємницької російської еліти на прийняття управлінських рішень правителем, призвів до відсталості Росії від західноєвропейських держав.

Петровські перетворення принесли Росії значні демографічні втрати та масове зубожіння населення. За різними даними істориків, чисельність населення країни скоротилася від однієї сьомої до чверті. Основна частина втрат – це військові, під час затяжної Північної війни зі Швецією, померлі на будівництві Санкт-Петербурга й десятків інших міст і фортець, померлі від голоду й розорення через непосильні податки (прямі та непрямі податки за петровський час зросли, за різними підрахунками, від трьох до п'яти раз).

Формувалася соціальна структура російського суспільства. Вона була спрощена через ліквідацію низки соціальних категорій. Через закони була зроблена спроба створити повноцінні стани (поверхово реалізовано), які отримали європейський вигляд.

Створилися правові умови формування станів, але вони стали ще більш залежні від держави, посилювався контроль уряду над суспільством, фіскальна система прикріпила особу до місця, стану, виду роботи. Держава не зацікавлена була наділити стани правами, самоуправлінням, їм надавались одні обов'язки. Усе XVIII ст. йшла боротьба дворян із державою за свої права. Посилилося кріпосне право (поміщицький селянин переставав бути підданим держави, а ставав власністю поміщика), укріплювалась економічна міць дворян, формувалася його свідомість (власник землі та душ селян). Кріпосництво не давало змоги формуватися третьому стану (залежність промисловців від кріпосних (посесійних селян) вело до компромісу з дворянами й неможливості їх корпоративної єдності та боротьби за свої права. Кріпосництво було згубним для ментальності селян (культурний розрив, соціальне утриманство, господарська пасивність, відсутність уявлень про честь, особисту свободу та ін.).

Проводилася модернізація господарства переважно в галузях, які обслуговували військові потреби. Однак використання кріпосної праці,

відсутність ринку вільної праці, надалі не створили базу для конкурентної економіки із Західною Європою.

Суперечливість економічних реформ. З одного боку, модернізація, технічні новинки, нові фабрики, заводи, нові товари. З іншого боку, промисловість, що ґрунтувалася на кріпосній праці, вела до низької продуктивності, невеликих темпів розвитку, нестачі кваліфікованих спеціалістів, робітники-селяни частину заробітку віддавали поміщику як оброк, відсутність вільної конкуренції, ринку. У багатій ресурсами країні бракувало засобів для розширення виробництва, іноземці не мали права володіти заводами, що ґрунтувалися на кріпосній праці. Формувалася промисловість, яка працювала на потреби держави, а не населення. Сільське господарство було не конкурентне.

Поступово розбудовувалася внутрішня та зовнішня торгівля Росії. Держава вводила монополію на заготівлю і збут визначених товарів, коло яких постійно розширювалось. Це призводило до волюнтаристського підвищення цін на товари всередині країни, до обмеження, регламентації діяльності російських купців. Практикувалася передача права продажу товару відкупнику, що вело до численних зловживань. Здійснювалися примусові переселення купців (як і інших верств населення) у Петербург, адміністративне регулювання вантажопотоків. Наслідком грубого втручання держави у сферу торгівлі стало руйнування позичкового та лихварського капіталу, розлад торгового підприємництва та нищення найзаможнішого купецтва – «гостинної сотні».

За Петра I була створена нова Російська держава – самодержавна імперія із сильним центром, розгалуженим бюрократичним апаратом, фіскальною системою, з опорою на армію та поліцію. Вищою цінністю проголошувалася держава, а це породило страх народу перед нею та недовірою до влади. Петро I намагався законами викоренити старі звичаї та замінити їх новими. Своїми указами цар конструював нову реальність, новий спосіб життя. У країні панувала атмосфера терору, регламентація всіх сторін життя

суспільства, людське життя нічого не коштувало. Звідси – зміцнення кріпацтва, зневага до людини незалежно від стану, підпорядкованість її державі. Для боротьби з бюрократією, крім терору, був створений паралельний державний апарат із гвардійців, які контролювали роботу Сенату, керівників колегій, губернаторів та інших посадовців. Щоби підпорядкувати собі державне управління, Петро I переніс столицю Росії з Москви, у якій залишалися старі органи влади, до Петербурга, де зосереджувалися нові управлінські структури.

Особистість Петра була досить суперечливою та неоднозначною. Він, з одного боку, усвідомлював власну велич і зарозумілість, не визнаючи за іншими права на особисту гідність, з іншого боку, був досить простим та відкритим у спілкуванні. Наприклад, государ охоче затівав бесіду з ремісниками, робітниками, випадковими людьми, під час застілля сідав не на почесне місце, а де доведеться.

Замінивши патріаршество бюрократичним інститутом – Синодом, Петро I ліквідував автономію церкви. Остання стала частиною державного апарату влади, обслуговувала його інтереси, що означало знищення для народу духовної альтернативи політичного режиму.

Суперечливість реформ у духовній сфері. Наслідування європейським новаціям стала досягненням частини суспільства, але відбувся розкол культури й народу на дві частини: хто сприйняв європейські стандарти і традиціоналісти. Створювалася російська історична наука, з'являлися перші мемуари. Людину Росії почало хвилювати питання про її місце у світі, серед європейських народів, про розрив між європейською культурою та російською. Так формувалася російська національна свідомість із рисами роздвоєності, інтелігенції з відчуттям її вини перед народом.

Формується імперський стиль зовнішньополітичної поведінки Росії, російський патріотизм, гордість за країну (для цього треба сильна армія і флот, мобілізація ресурсів країни, через низький рівень життя населення).

Висновки. Реформи Петра I змогли мобілізувати значні матеріальні й духовні ресурси країни на реконструкцію економіки та самого укладу життя, створили в стислі терміни військово-промисловий комплекс, регулярну армію і флот, сприяли розвитку науки та освіти. Формуючи сильну державу, государ ставку зробив не на потенціал людей, їхню ініціативність, творчу енергію, створення належних умов життя для більшості населення країни, а на жорстке державне управління, що ґрунтувалося на беззаперечному виконанні наказів і страху покарання. Наслідком петровського радикального реформування різних сфер суспільства стало неприйняття деякими представниками російської еліти політичної практики імператора. Не випадково після смерті Петра I з'являється кілька конституційних проєктів, спрямованих на обмеження влади государя й передачу дворянам хоча б частини владних повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Андерсон, 1997 – Андерсон М. С. Петр Великий / пер. с англ. В.П. Белоножко. Ростов н/Д: Феникс, 1997. 352 с.
- Анисимов, 1989 – Анисимов Е. В. Время петровских реформ. Ленинград: Лениздат, 1989. 496 с.
- Анисимов, 2017 – Анисимов Е. В. Пётр Первый: благо или зло для России? Санкт-Петербург: Новое литературное обозрение, 2017. 272 с.
- Багер, 1985 – Багер Х. Реформы Петра Великого: Обзор исследований. Москва: Прогресс, 1985. 203 с.
- Буганов, 1989 – Буганов В. И. Петр Великий и его время. Москва: Наука, 1989. 192 с.
- Буровский, 2013 – Буровский А. М. Петр Окаянный. Палач на троне. Санкт-Петербург: Эксмо, Яуза, 2013. 352 с.
- Вітенко, 2013 – Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навч. посіб. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2013. 346 с.
- Добролюбов, 1962 – Добролюбов Н. А. Первые годы царствования Петра Великого // Собрание сочинений в девяти томах. Т. 3. Статьи и рецензии. Июнь – декабрь 1858, М.–Л., ГИХЛ, 1962. С. 38–230.
- Каменский, 2001 – Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: Реформы России XVIII. Опыт целостного анализа. Москва: РГГУ, 2001. 575 с.
- Карамзин, 1991 – Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. М.: Наука, 1991. 112 с.
- Ключевский, 2005 – Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций. М.: Олма-ПРЕСС Образование, 2005. 974 с.
- Медушевский, 1994 – Медушевский А. Н. Реформы Петра I и судьбы России. М.: РАН ИНИОН, 1994. 55с.
- Милюков, 2006 – Милюков П. Н. Петр Великий и его реформа // История и историография России. Антология русского зарубежья. Т. 3. М.: Русский мир, 2006. С. 170–201.
- Мордвінцев, 2013 – Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): навч. посіб. /автор-уклад. В. М. Мордвінцев. Київ: Знання, 2013. 346 с.

- Нефёдов, 2001 – Нефёдов С. А. Петр I: блеск и нищета модернизации // Историческая психология и социология истории. 2011. № 1. С. 47–73.
- Павленко, 1990 – Павленко Н. И. Петр Великий. Москва: Мысль, 1990. 591 с.
- Пайпс, 1993 – Пайпс Р. Е. Россия при старом режиме. М.: «Независимая газета», 1993. 424 с.
- Плохій, 2016 – Плохій С. М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
- Прокопович, 1831 – Прокопович Ф. Краткая повесть о смерти Петра Великого, императора и самодержца всероссийского, сочиненная Феофаном Прокоповичем... СПб.: тип. И. Глазунова, 1831. 120 с.
- Соловьев, 1984 – Соловьев С. М. Публичные чтения о Петре Великом. М.: Наука, 1984. 141 с.
- Щербатов, 2010 – Щербатов М. М. О повреждении нравов в России // Избранные труды. М.: Российская политическая энциклопедия. 2010. С. 415–477.

REFERENCES

- Anderson, 1997 – Anderson M. S. Petr Velikij / per. s angl. V.P. Belonozhko. [Peter the Great]. Rostov n/D: Feniks, 1997. 352 s. [in Russian].
- Anisimov, 1989 – Anisimov E. V. Vremya petrovskih reform. [Time of Peter's reforms]. Leningrad: Lenizdat, 1989. 496 s. [in Russian].
- Anisimov, 2017 – Anisimov E. V. Pyotr Pervyj: blago ili zlo dlya Rossii? [Peter the Great: Good or Evil for Russia?]. Sankt-Peterburg: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017. 272 s. [in Russian].
- Bager, 1985 – Bagger H. Reformy Petra Velikogo: Obzor issledovanij. [Reforms of Peter the Great: A Review of Research]. Moskva: Progress, 1985. 203 s. [in Russian].
- Buganov, 1989 – Buganov V. I. Petr Velikij i ego vremya. [Peter the Great and his time]. Moskva: Nauka, 1989. 192 s. [in Russian].
- Burovskij, 2013 – Burovskij A. M. Petr Okayannyj. Palach na trone. [Peter the Cursed. Executioner on the throne]. Sankt-Peterburg: Eksmo, Yauza, 2013. 352 s. [in Russian].
- Vitenko, 2013 – Vitenko M. Istoriia Rosii. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev [History of Russia. From ancient times to the present day]: navch. posib. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi nats. un-t im. V. Stefanyka, 2013. 346 s. [in Ukrainian].
- Dobroliubov, 1962 – Dobroliubov N. A. Pervye hody tsarstvovaniya Petra Velykoho [The first years of the reign of Peter the Great] // Sobranie sochynenyi v deviaty tomakh. T. 3. Staty y retsenzyu. Yiun – dekabr 1858, M.–L., NYKhL, 1962. S. 38–230. [in Russian].
- Kamenskiy, 2001 – Kamenskiy A. B. Ot Petra I do Pavla I: Reformy Rossyy XVIII. Opyt tselostnoho analiza. [From Peter I to Paul I: Reforms of Russia XVIII. Holistic analysis experience]. Moskva: RHHU, 2001. 575 s. [in Russian].
- Karamzyn, 1991 – Karamzyn N. M. Zapyska o drevnei y novoi Rossyy v ee polytycheskom y hrazhdanskom otnosheniyakh. [A note on ancient and new Russia in its political and civil relations]. Moskva: Nauka, 1991. 112 s. [in Russian].
- Kliuchevskiy, 2005 – Kliuchevskiy V. O. Russkaia ystoryia. Polnyi kurs lektsyi. [Russian history. Full course of lectures]. Moskva: Olma-PRESS Obrazovanye, 2005. 974 s. [in Russian].
- Medushevskiy, 1994 – Medushevskiy A. N. Reformy Petra I y sudby Rossyy. [Reforms of Peter I and the fate of Russia]. Moskva: RAN YNYON, 1994. 55 s. [in Russian].
- Myliukov, 2006 – Myliukov P. N. Petr Velykiy y eho reforma. [Peter the Great and his reform] // Ystoryia y ystoryohrafiya Rossyy. Antolohyia russkoho zarubezhia. T. 3. Moskva: Russkiy myr, 2006. S. 170–201. [in Russian].
- Mordvintsev, 2013 – Istoriia Rosii (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.) [History of Russia (from the earliest times to the end of the 18th century)]: navch. posib. /avtor-uklad. V. M. Mordvintsev. Kyiv: Znannia, 2013. 346 s. [in Ukrainian].

Nefyodov, 2001 – Nefyodov S. A. Petr I: blesk y nyscheta modernyzatsyy. [Peter I: brilliance and poverty of modernization] // Ystorycheskaia psikhohyia y sotsyolohyia ystoryy. 2011. № 1. S. 47–73. [in Russian].

Pavlenko, 1990 – Pavlenko N. Y. Petr Velykyi. [Peter the Great]. Moskva: Mysl, 1990. 591 s. [in Russian].

Paips, 1993 – Paips R. E. Rossyia pry starom rezhyme. [Russia under the old regime]. Moskva: «Nezavysyamaia hazeta», 1993. 424 s. [in Russian].

Plokhii, 2016 – Plokhii S. M. Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti. [Gate of Europe. The history of Ukraine from the Scythian wars to independence]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2016. 496 s. [in Ukrainian].

Prokopovich, 1831 – Prokopovich F. Kratkaya povest o smerti Petra Velikogo, imperatora i samoderzhca vserossijskogo, sochinennaya Feofanom Prokopovichem... [A short story about the death of Peter the Great, Emperor and Autocrat of All Russia, composed by Feofan Prokopovich..]. SPb.: tip. I. Glazunova, 1831. 120 s. [in Russian].

Solovev, 1984 – Solovev S. M. Publichnye chteniya o Petre Velikom. [Public Readings on Peter the Great]. Moskva: Nauka, 1984. 141 s. [in Russian].

Sherbatov, 2010 – Sherbatov M. M. O povrezhdenii npravov v Rossii. [On the damage to morals in Russia] // Izbrannye trudy. Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya. 2010. S. 415–477. [in Russian].